
OD NASLOVNIKOV KNJIG DO RABE SLOVENŠČINE V CERKVI: NEKAJ VPRAŠANJ SLOVENSKE ZGODOVINSKE SOCIOLINGVISTIKE 16. STOLETJA

Proučevanje razvoja slovenskega jezika v 16. stoletju z vidika zgodovinske sociolingvistike pred nas postavlja nekatere nove probleme. Članek skuša odgovoriti na vprašanje, kdo so bili pisci slovenskih protestantskih besedil in kdo so bili njihovi naslovniki. Ob tem navedenemu razloži pomensko razliko med slovenskim izrazom *preprost* in nemščkim izrazom *gemein*. Opozarja na pomembno vlogo poslušanja pri sprejemanju slovenskih protestantskih knjig. Na koncu pa poda tudi rekonstrukcijo rabe slovenskega jezika v cerkvi.

1 Uvod

Zgodovinska sociolingvistika¹ je dokaj mlada veda. Njen glavni cilj je s sociolingvističnega vidika osvetliti nekatera vprašanja v zvezi z jezikom v preteklih obdobjih naše zgodovine. Gre za izrazito interdisciplinarno vejo sociolingvistike, ki zahteva tako poznavanje notranjega razvoja posameznega jezika kakor tudi poznavanje zunanjih kulturnozgodovinskih dejavnikov, ki so v preteklosti vplivali na jezik. Dlje ko se zgodovinska sociolingvistika vrača v zgodovino, bolj interdisciplinaren mora biti njen pristop.² Prenos sociolingvističnih spoznanj o razvoju jezikovne situacije drugih jezikovnih skupnosti na slovenski prostor se je ob študiju gradiva izkazal kot neustrezen in mestoma zavajajoč, saj se med posameznimi jezikovnimi skupnostmi ne razlikujejo zgolj posamezne sociolingvistične značilnosti, pač pa predvsem dostopnost in narava virov, na podlagi katerih jih lahko proučujemo.

Ravno zaradi raznovrstnosti problemov, s katerimi se mora spopasti zgodovinska sociolingvistika ob preučevanju določenega obdobja, so bili literarni zgodovinarji in jezikoslovci, ki so se morali ob robu svojih siceršnjih raziskav dotakniti tudi sociolingvističnih vprašanj, velikokrat prisiljeni dajati splošnejše zaključke in inter-

---

¹ Izraz zgodovinska oz. historična sociolingvistika je v slovenskem, pa tudi evropskem prostoru bolj rabljen in je tudi pomensko ustrežnejši kot alternativni izraz diahrona sociolingvistika.

² Pri naši obravnavi problematike je bilo na primer treba poleg jezikoslovnih spoznanj upoštevati še spoznanja s področja zgodovine, sociologije, knjigotrštva, financ, pedagogike, zgodovine šolstva in teologije.

pretacije. Naloga zgodovinske sociolingvistike je, da znova preveri mnenja predhodnih raziskovalcev, predvsem pa, da na njihovih ramenih raziskuje naprej.

Prispevek je prvi od dveh, v katerih bom skušal prikazati rezultate raziskave važnejših sociolingvističnih značilnosti jezikovne situacije na Slovenskem v času ustvarjanja protestantskih piscev v 16. stoletju. Raziskava temelji na popolnem pregledu korpusa slovenskih tiskanih del protestantskih piscev 16. stoletja in njihovih ohranjenih pisem.³

Glavno prelomnico pri sociolingvističnem opazovanju 16. stoletja predstavlja formiranje slovenščine kot knjižnega jezika in posledično oblikovanje njegove norme. Pred prvo slovensko knjigo je imel slovenski jezik predvsem funkcijo pogovornega jezika, razvejanega na številna narečja.⁴ V javnosti je bila raba slovenskega jezika omejena predvsem na rabo v cerkvi, o čemer nam pričajo nekateri ohranjeni rokopisi.⁵ Četudi pisci prvih slovenskih knjig teh rokopisov niso poznali,⁶ pa dejstvo, da so tudi v času pred prvo slovensko knjigo pridigali v slovenščini, kaže, da so se morali vsaj na ravni besedja deloma nasloniti tudi na tradicijo javne govorjene besede.⁷ Poglavitni namen vzpostavitve slovenskega knjižnega jezika ni bila samo uveljavitev slovenščine, ampak predvsem vzpostavitev možnosti za širjenje nove protestantske vere v jeziku, ki bi ga razumela širša skupina vernikov. Glavno oviro za širjenje vere v slovenskem jeziku je namreč predstavljalo dejstvo, da pridigarji niso imeli za svoje delo nobenih priročnikov v slovenščini, kar je seveda vplivalo na kvaliteto njihovega dela.⁸ Vzpodbuda slovenskim protestantom sta bili tudi splošni protestantski načeli, da naj vsak sprejema vero v svojem jeziku ter da naj se vernikom s knjigami omogoči tudi neposreden stik z božjo besedo in božjim naukom. Tudi pri naših protestantih je bilo pisanje in širjenje knjig strogo teološko utemeljeno, kar najlepše vidimo iz predgovora k DB 1584, kjer Dalmatin piše:

Ti Kristusovi učenci in apostoli so naročili svojim potomcem, da na vseh koncih in krajih z zapisano in govorjeno besedo širijo evangelij v krajevno običajnem in razumljivem jeziku, kakor govori sveti Pavel po preroku Izaiju, v vseh jezikih izpovedovati Boga. Sveti Pavel v 1. pismu Korinčanom v 14. poglavju posebej opozarja, da božje skrivnosti preprostemu ljudstvu ne smemo razlagati v njemu tuji in nerazumljivi govorici, temveč v razumljivem govoru in jeziku (Rajhman 1997: 291).

³ Korpus virov je popisan na koncu članka. Slovensko pisana besedila navajam v izvornem zapisu, nemško in latinsko pisana besedila pa v slovenskem prevodu.

⁴ Trubar v predgovoru k TT 1557 piše, da se slovenski jezik ne govori »samo v eni deželi drugače kot v drugi, ampak pogosto v razdalji 2 do 3 milj, da često tudi v eni sami vasi drugače in različno v mnogih besedah in naglasih« (Rupel 1966: 75).

⁵ Molilni listi z očenašem, zdravamarijo in apostolsko vero (Rateški in Starogorski rokopis), obrazec splošne spovedi v Brižinskih spomenikih in Stiškem rokopisu, pridiga v Brižinskih spomenikih, cerkvena pesem v Stiškem rokopisu. O povezavi tudi Pogorelec (1994: 552, op. 8).

⁶ Trubar pravi na primer v predgovoru k TT 1561: »Odkar svet stoji, se to nikdar ni zgodilo, zakaj slovenski jezik se doslej nikoli ni pisal, še manj pa tiskal« (Rupel 1966: 113).

⁷ Prim. Pogorelec (1994: 551–552) in Pogorelec (1984: 187–195). Seveda je vprašanje, v kolikšni meri lahko o *tradiciji* govorimo v ednini in do katere mere je tradicija sploh dokazljiva. Za dokaze za obstoj take tradicije prim. Legan Ravnikar (2001: 87–88) in Orožen (1996: 39–40).

⁸ Trubar v predgovoru k TT 1557 na primer navaja skrajni primer neizobraženega duhovnika, ki je besedo *pullum* napačno prevedel kot *pišče* namesto *mladič* (Rupel 1966: 81).

Da protestantom ni šlo v prvi vrsti za razmah slovenskega jezika, ampak za razmah božje besede, lahko vidimo na več mestih, najlepše prek nemške vzporednice, kot jo navaja Dalmatin v uvodu v DB 1584:

In v teh poslednjih časih, ko je tema antikristovstva bila najgostejša, nam je Bog prav kakor nekoč spet naklonil svojo milost in usmiljenje ter je po dragem, razsvetljenem božjem možu, pokojnem doktorju Martinu Luthru, razodel svojo besedo barbarским narodom (kakor so jih ponosni in ošabni Grki in Latinci vedno in povsod zaničljivo imenovali) v nemškem, preprostemu človeku razumljivem jeziku, in sicer tako, da se ni razmahnil samo nemški jezik obenem s čisto božjo besedo, ampak tudi božja beseda z jezikom in zlasti z dobro ponemčeno Biblijo (Rajhman 1997: 292).

V tej luči je imel Trubar pri formiranju slovenskega knjižnega jezika na ravni glasoslovja dokaj proste roke. Njegova želja je bila predvsem, da bi bile njegove knjige uporabne, da bi jih torej uporabniki razumeli, tudi če (glasoslovno gledano) zapis do določene mere odstopa od njihovega domačega govora.⁹ Sociolingvistično gledano je želel, da bi ga *razumeli* tako v mestu (npr. v Ljubljani) kakor tudi na vasi (npr. na Raščici), četudi na glasoslovni ravni ne bi šlo za popoln posnetek njihovega govora. Na ravni besedja se je po eni strani moral nasloniti na tradicijo slovenske besede v javnosti, torej v cerkvi, na drugi strani pa je oral ledino. S kakšnimi težavami se je soočal, razlaga na primer v TT 1557:

Čeprav namreč imamo pri samostalnikih in glagolih dvojino kakor Grki in pri glagolu tudi moški in ženski spol, bi vendar rad videl in slišal človeka, ki bi pristno slovensko prevedel samo tele navadne latinske besede, kakor salutatio, exultatio, iubilatio, laetitiam, hilaritas, iucunditas, persecutio, afflictio, patientia, contumelia, opprobrium, contentio, seditio, insidiae, tumultus, molestia, occasio, locus, opportunitas, scandalum, virtus, gloria, brachium, adoptio, abominatio, turba, affectus, stupor, pietas, impietas, adorare, religio, superstitio, assiduitas, sors, sacramentum, tabernaculum, panes propositionis in nešteto podobnih. 'Ave Maria' ne moremo prav in natanko prevesti. Slovenci pravijo 'češčena si, Marija', tj. 'geehret sieist du, Maria', Hrvati 'zdrava bodi, ti Marija', tj. 'sei du gesund, Maria', jaz pa sem prevedel 'veseli se, Marija', 'erfreu dich Maria' (Rupel 1966: 79).

Za večji del besedja očitno *tradicije* ni bilo.

Na skladijski ravni se je stilno naslonil na retorična načela tedanjih knjižnih jezikov, predvsem na bogato tradicijo antične retorike, ki je doživela svoj ponovni razcvet v humanizmu, v svetopisemskih besedilih pa seveda tudi na jezik svojega vzornika Martina Luthra.

V nadaljnjih letih so k vzpostavitvi norme vplivala dela, ki so imela funkcijo jezikovnih priročnikov in bi jih lahko razvrstili takole: 1. slovnica (BH 1584); 2. priročniki za branje (TA 1550, TA 1555, TA 1566, KB 1566, izgubljeni Bohoričev *Elementale Labacense*); 3. zbirke besedja (KB 1566, izgubljena Bohoričeva *Nomenclatura trium linguarum*, register v DB 1584); 4. besedila v več jezikih (KB 1566, TC 1567, MPar 1592, MS 1593, HB 1599); 5. slovarji (MD 1592, MTh 1603).¹⁰ Še posebej pomembna pa je bila v tem pogledu izdaja Biblije (DB 1584).

⁹ Problematika izgovora jezikov je bila Trubarju morda znana tudi iz dela Erazma Rotterdamskega *De recta Latini Graecique sermonis pronuntiatione dialogus*, kjer je pisal o izgovarjavi stare grščine in latinščine nekdanj in tedaj. Poleg tega se je Trubar zavedal, da »štimovalce« pač izgovarja različno vsak jezik, pa tudi vsaka dežela (TA 1550: A 3a).

¹⁰ Prim. Pogorelec (1994: 553).

Slovenščina si je morala svoj položaj izboriti proti močnejšim jezikom, ki so jih tudi na področju Slovenije rabili izobraženejši in premožnejši ljudje. Poleg slovenščine so na Slovenskem tedaj rabili tudi nemščino in latinščino, na zahodu italijanščino, v stiku pa smo bili tudi s hrvaščino.¹¹ Najlepše ponazarja jezikovno stanje v Sloveniji naslednji Trubarjev opis iz glagolskega Prvega dela novoga testameta 1562:

Deželna gosposka, grofi, baroni, vitezi in plemiči zgornjih slovenskih dežel znajo dobro nemško, a dosti njih latinsko in laško. Tudi mnogi meščani, duhovni in menihi govore nemško.¹² Preprosti nevedni človek pa govori vseskozi samo slovenski jezik (Rupel 1966: 124).

V nadaljevanju se bomo vprašali, kdo so bili pisci in naslovniki slovenskih protestantskih del 16. stoletja, in v zvezi s tem namenili poseben poudarek fenomenu branja in poslušanja besedil, natančneje pa se bomo posvetili tudi rabi slovenščine v javnosti, predvsem rabi slovenščine v cerkvi.

2 Pisci protestantskih del

Pisci slovenskih protestantskih del so bili nadpovprečno izobraženi in so pripadali intelektualni eliti. Medtem ko za Jurija Juričiča, Lukeža Klinca, Matijo Klombnerja, Janža Mandelca, in Janža Schweigerja nimamo podatkov o formalni izobrazbi, pa lahko natančneje določimo izobrazbo vseh drugih slovenskih protestantskih piscev. Magisterij so dosegli Sebastijan Krelj (Logar, SBL 1: 565), Jurij Dalmatin (Kidrič, SBL 1: 117), Matija Trošt (Koruza, SBL 4: 188), Hieronim Megiser (Lukman, SBL 2: 85), Felicijan Trubar (Rajhman, SBL 4: 205) in Janž Znojilšek (Rajhman in Smolik, SBL 4: 824–825). Na univerzi so študirali, a zaradi osebnih ali materialnih razlogov študija niso dokončali Primož Trubar (Rajhman, SBL 4: 206), Adam Bohorič (Kidrič, SBL 1: 49), Andrej Savinec (Rupel, SBL 3: 206) in Marko Kumprecht (Rajšp, ES 6: 73). Zanimiv je podatek, da ob smrti S. Krelja (1567) kranjski deželni stanovi niso dali Janžu Tulščaku superintendentske službe, ker je bil premalo izobražen (pa tudi strasten in svojeglav), da bi mogel zavračati napade nasprotnikov (Rajhman, SBL 4: 228). Poleg formalno dosežene je bila tedaj zelo pomembna tudi siceršnja, formalno nepotrjena izobrazba.

3 Naslovniki protestantskih del

Kar se tiče izobrazbe in socialnega položaja, sami **naslovniki** slovenskih protestantskih del kažejo širšo skupino prebivalstva, med katerimi so še posebej izpostavljeni t. i. *preprosti ljudje*. Pod izrazom *naslovniki* pojmujem v delih slovenskih protestantskih piscev 16. stoletja naslovljene predvidene uporabnike teh del.

---

¹¹ O vlogi nemščine, latinščine in hrvaščine na Slovenskem izčrpno piše Seitz (1998: 204–230).

¹² To seveda ne pomeni, da niso znali slovensko.

3.1 Kdo je *preprosti človek* in kdo *gemeiner mann*

Eden od najpogostejših naslovnikov protestantskih del je *preprosti človek*. Odgovor na vprašanje, kdo je ta preprosti človek in kaj je nemška ustreznica tega poimenovanja, pa ni tako preprost.

Največkrat se *preprosti človek* pojavlja v dvojici *mladi in preprosti*. »Mladi inu preprofti Slouenzi« se morejo s pomočjo TA 1550 »vkratkim zhaŭu brati nauuzhiti« (A 1a). Prav tako je TC 1550, ki ga Trubar sicer namenja »**VSEM SLOUENZOM**«¹³ (A 3a),¹⁴ še posebej posvečen »hdobrumu vŕem **mladim tar preprostim ludem** nafhe defhele« (A 3a). Enako formulacijo kot TA 1550 ima tudi TA 1555. V TC 1550 in TC 1555 dobimo tudi podatek o tem, da mladi in preprosti niso bralci, ampak poslušalci tega dela.¹⁵ Veliko izvemo o preprostem človeku iz TT 1557, ki ga Trubar sicer posveti »**VOM VSEM DOBRIM INV BOGABOIEZHIM KERSHENIKOM, KIR VTIH SLOVENSKIH DESHELah** prebiuate« (Predgovor: F 2a). Naslovnik so mu torej »**MVI LVBI SLOVENC I NV BRATIE**« (Predgovor: F 2a).¹⁶ Vendar pa dejstvo, da je

poleg tiga Regishtra / ner te potrebnishe inu nuznishe Shtuke / Nauuke inu Troshte / sledniga Euangelia fufeb kratku islushil / pokafal inu ſapiffal /,

utemelji takole:

Tu bode dobru nuzalu tim **Mladim inu Preproftim** ludem (katerim ieft sleteim muiem dellom slushim) de oni teim leshei inu bule / vti Cerqui te Pridige bodo reſoumeli inu ſamerkali kai vſaki Euangeli vuzhi (TT 1557, Register: A 1b).

Trubar torej s svojim delom služi *mladim in preprostim*, torej tistim, ki sicer ne bi mogli brati besedil v latinščini. Namen njegovega dela pa je, da bodo lažje razumeli pridige v cerkvi in lažje razbrali, kaj uči posamezni evangelij. Da znajo Trubarjevi *preprosti* rojaki zgoľ slovenščino, nam potrjuje tudi naslednji odlomek:

Oli kadar fem ieft pag vti Nemshki, inu tudi od ſpret vti Slouenski, oblubil, de ieft hozho vleti Predguuori, **ſa volo tih muih dobrih preproftih Lanzhmanou, kir druge beſfede ne ſnaio, ſamuzh to Slouensko** /.../ (Predgovor: k 2b – k 3a).

Vendar Trubar *preprostim* prilagaja tudi vsebino svojega dela:

Ieft fem tudi **ſa uolo tih preproftih** vti Predguuori inu potle vtih Euangeliftih, per vſakim Capitulu inu Paragrafu iſuuna na krayu to summo tiga Capitula inu Paragrapha, kai ſe vnim vuzhi, ſapiffal (Predgovor: F 3b).

Povzetki so torej namenjeni *preprostemu* bralcu za lažje razumevanje. Hkrati pa mora biti tudi vsebina takšna, da si jo bo *preprosti človek* lahko zapomnil in jo razumel:

¹³ Vse, kar je v prispevku okrepjenega, je okrepil avtor prispevka.

¹⁴ Podobno še npr. »**ty Slouenci**« (TC 1550: D 3a).

¹⁵ Oba odlomka navajam v poglavju o branju in poslušanju (TC 1550: A 4 a; TC 1555: A 3b).

¹⁶ Podobno TT 1557 (Ta drugi del: B 2a): »mui lubi Bratie inu Slouenci«.

Inu fem sboshyo pomozhio ta ifti ftakimi faftopnimi bef fedami, perpuuidami, Exempli inu Perglihami, is S. Pifma inu is tih Starih inu Nouih prauih Vuzhenikou taku islushil, de en **vfaki dobri preprofći zhlouik**, kir is ferza po praui Veri inu vefti vnebeffa vprasha, aku on bode leto Predguuor zheftu inu sfliffom prebral, more leta Articul, koku V milost Boshyo pridemo, Prauizhni pred nim ratamo, inu te druge Articule vfe /.../ lahku fe nauuzhiti inu faftopiti (Predgovor: F 3a).

Tudi čez nekaj let se v TAR 1562, ki so sicer posvečeni

VSEM DOBRIM BOGABOYEZHIM, SHIBKIM INV MOZHNIM VTI VERI KERSZHENikom, kir vtih **Crainskih, vsdulanih Shtayerskih, Caroskih Deshelah, prebiuaio** (B 2a),

spet pojavi *preprosti človek*. Trubar namreč pravi, da ga je k pisanju primoralo

/!etu zbiulane tih **bofih dobrih preprofćih ludi**, na tim nashim prauim Vuku, nih nefaftop inu nedomiffel, kir ne mogo she prou faftopiti is Nauuka tiga Catehifma, katera Vera inu Pridiga ie prou oli kriua (C 1a).

Preprosti ljudje torej potrebujejo Trubarjeve knjige, da bodo lažje spoznali pravo vero. Še pomembnejše za razumevanje stopnje izobraženosti *preprostega človeka* je morda naslednje: knjigo Augustana confessio je

Is Latinskiga inu Nembskiga Iefyka, v ta nash Crainski fueiftu preobrnil inu Iftolmazhil (22a).

Vendar jo je hkrati tudi priredil in obširneje razložil, ker so v izvorniku nekateri artikuli, nauki in besede

kratku inu zhafi temnu ifrezheni inu poftauleni, De **ty preprofći inu kir nefo vtim S. Pismu vuzheni**, teshku oli cilu nishter nefaftopio (22a).

Če upoštevamo značilnosti Trubarjevega stila, bi morda lahko zadnji stavek razumeli, kakor da so »ty preprofći« tisti bralci, »kir nefo vtim S. Pismu vuzheni«. Rezultat Trubarjevega prilagajanja *preprostemu človeku* je, da bo

Sledni dobri Crainski inu Slouenski zhlouik /.../ iz grunta popolnoma, tu kar fe vletih Buquizah pishe inu vuzhi, refoumel inu faftopil (22a–b).

Tudi v TPs 1567 nagovarja Trubar naslovnike »ui mui **lubi Cranci inu sloueni**«, poudarja pa, da so preroki, možje, žene, devica Marija in drugi verni

te potrebnishe kerfzhanske Nauuke, Troshte inu Molytue, V peifni slushili, de fe tih iftih **ty Mladi inu Preprofći** lashei nauuzhe inu famerkaio (A 1b).

V KPo 1567 pa so poleg *mladih in preprostih* prvič izpostavljeni še hišni gospodarji in šole: »SA **HISHNE GOSPODARIE, SHOLE, Mlade inu priprofće Lûdi**« (A 1a). Na tem mestu dobita preprosti človek in mladina po pomembnosti nekoliko nadrejenega naslovnika. Pomembno vlogo hišnim očetom in materam pripisuje tudi Dalmatin, ki namenja DJ 1575 na naslovnem listu: »sa **vfe shlaht ludy, sufeb sa Kerfzhanske hishne Ozhete inu Matere**«, v uvodu pa »/n/a vse Bogaboiezhe **Crainze inu Slouenze**, inu sufeb na vfe **hishne ozhete inu matere**« ( ) (6a).¹⁷ In

¹⁷ Znaki kot), (:), (***) in podobno so bili tedaj v rabi za označevanje začetnih pol knjige.

medtem ko Juričičeva Postila (JPo 1578) na naslovnici zgolj ponovi Kreljevo formulacijo: »**SA HISHNE GOSPODARIE, Shole, mlade inu preprofte liudi**«, gre DC 1580 še za korak naprej od DJ 1575. Hišni očeti in matere dobijo namreč v DC 1580 skupaj z gospodarji in gospodinjami nalogo, da razširjajo katekizem:

Satu my Kerfzheniki skusi beffedo Catehifem saftopimo te ner potrebne shtuke nashe Kerfzhanske Vere, kakor fo vletih Buquizah po redi sapopadene, ker fo **nikar le Pridigarij fvoim poslušaucem** vCerqvi: **temuzh tudi Hishni Ozheti inu Matere, Goľpodarij inu Gospodine, fvoim Otrokom inu Drushini** doma dolshni teifte fpreproftimi, saftopnimi beffedami naprei dershati, praviti inu vuzhiti /.../ (DC 1580:) (4 a–b).

Isti odlomek nagovarja *preproste* skupaj z otroki:

My bi ta Catehifem tudi mogli imenovati eno Otrozho kratko Biblio, satu ker ie vtimiftim **sa Otroke inu druge preprofte Kerfzhenike** /.../ sapopadenu /.../ (DC 1580:) (4 b –)(5a).

Najdemo pa isto povezavo tudi v Trubarjevem TC 1575, ki ga namenja »VSEM BOGABOIEZHIM, MLADIM inu Starim Crainzom inu Slouenom« (12), iz njega pa bodo lahko spoznali pravo vero tudi »vľaku **deite inu preprof ti zhlouik**« (17).

Glede na zgoraj omenjena mesta lahko rekonstruiramo podobo *preprostega človeka*, kot se nam kaže v slovenskih protestantskih besedilih. To je sprva predvsem poslušalec, nato pa tudi bralec, ki obvlada samo slovenščino in torej ni več v latinščini in nemščini. To niso ne otroci ne mladi, ki so jim sicer namenjena podobna besedila, pa tudi ne hišni gospodarji in gospodinje ter učitelji. Ločeno se nagovarjajo tudi družinske matere in očetje. Da pri *preprostem človeku* ne gre za naključno poimenovanje, nam kaže dejstvo, da tak nagovor zasledimo dokaj pogosto, predvsem v predgovorih, napisanih do leta 1580, ter da tako naslavljanje uporabljajo različni avtorji: Trubar, Krelj, Juričič in Dalmatin. *Preprosti človek* ni teološko podkovan, ne razume teoloških vprašanj in zato rabi obširnejšo in preprostejšo razlago, povzetke itd. Knjižna dela potrebuje predvsem zato, da bi lažje spoznal pravo vero. Namenjene so mu različne vrste del: katekizmi (npr. TC 1550, DC 1580), abecedniki (npr. TA 1550, TA 1555), evangeliji in razlage evangelijev (npr. TT 1557, KPo 1567, JPo 1578), opis protestantske veroizpovedi (TAr 1562), pesmarice (npr. TPs 1567, DC 1579 itd.) in pridige (npr. TC 1575). Po drugi strani pa mu seveda ni namenjena na primer *Cerkovna ordninga* (TO 1564), ki je namenjena predvsem izobraženejšim predikantom, ki bi jo konec koncev lahko brali tudi v latinščini ali nemščini.

Če želimo slovenskega *preprostega človeka* iskati v nemških uvodnikih, moramo ločevati med pridevnikoma *einfältig* in *gemein*. Oblike besede *einfeltig* oz. *einfältig*, ki jo Trubar in za njim Dalmatin v prevodih biblijskih besedil večkrat prevajata z besedo *preproft*, namreč najdemo v nemških uvodih na povsem identičnih mestih kakor besedo *preprost* v slovenskih besedilih, večinoma skupaj z mladimi. Kadar torej prevajamo nemško besedo *einfältig* s slovensko ustreznico *preprost*, je prevod popolnoma ustrezen. Oglejmo si tri take primere. V TT 1560 na primer Trubar v nemškem uvodu ponovi isti podatek, kot ga je navedel že v slovenskem predgovoru k TT 1557 (prim. Predgovor: k 2b – k 3a):¹⁸

¹⁸ V oglatem oklepaju je dodana beseda v nemškem izvorniku.

In ker je tole začetno delo slovenskemu ljudstvu čedalje bolj všeč in dobrodošlo, saj se njih ljuba **mladina in preprosti ljudje [= einfältigen]**, ki razen slovenskega nobenega drugega jezika ne znajo, iz njega temeljito nauče najpotrebnejših zveličavnih naukov stare, prave krščanske vere /.../ (Rupel 1966: 103).

V TPs 1566 beremo:

Naj Vam bodo pošteno priporočeni marljivi učitelji, zvesti in resnični pridigarji zavoljo Kristusa in njegove cerkve; imejte jih v časteh, delajte jim dobro, bodite miroljubni do njih zaradi njih visoke službe, o kateri morajo dajati težak račun, da bi z ljubeznijo in veseljem učili **drago mladino in preproste [= jugendt und einfältigen]** ves katekizem, marljivo vodili cerkev in ji služili z besedo in deljenjem sv. zakramentov, z obiskovanjem in tolažbo bolnih in užaloščenih, da bi opominjali ljudstvo k pokori in molitvi ter z učinkom sv. duha privedli mnoge k pravi veri in h krščanskemu pobožnemu življenju itd. /.../ (Rupel 1966: 182–183).

Podobno tudi v TC 1575:

Tu najpreprosteje in najrazumljiveje učim **naše mlade, preproste [= einfältig], dobrosrčne Kranjce in Slovence**, kako naj spoznavajo in sodijo vse nauke, vero in božje službe po svetem pismu in katekizmu (Rupel 1966: 214).

Slovenskega *preprostega človeka* pa ne smemo enačiti z nemškim *gemeiner Mann* oziroma *gemeines Volck*. Trubar in za njim Dalmatin v prevodih biblijskih besedil namreč besede *gemein* nikdar ne prevajata z besedo *preproft*, izraza *gemeiner Volck* in *gemeiner Mann* pa dosledno prevajata z *gmajn folk*, *gmajna* in *gmajn ludie*. Tako dosledno razlikovanje priča tudi o pomenski razliki. Da z izrazom *gemeiner Mann* iz nemških uvodov ni mišljen *preprosti človek* iz slovenskih uvodov, nam pričajo tudi primeri, ki se večinoma ne ujemajo s slovenskimi in so mnogo splošnejši. Moje mnenje je, da bi morala biti ločnica med nemškima *einfältig* in *gemein* upoštevana tudi pri naši interpretaciji in prevajanju nemških uvodnikov slovenskih protestantskih piscev v slovenščino.

Glede tega nam koristna spoznanja prinaša Seitz (1998: 261), ki opozarja na dejstvo, da je »gemeiner Mann« v nemškem govornem prostoru pogost naslovnik ne samo na področju religije, ampak tudi pri drugih vrstah posvetne literature, predvsem pri knjigah, ki so zbirale znanje posameznega področja in so služile kot nekaki učbeniki. Namenjene so bile bralcem, ki niso znali latinsko, in ti laični bralci so bili označeni kot »gemeiner Mann«. Na nemškem govornem področju so bili bralci teh knjig lahko tako izšolani strokovnjaki (npr. padarji in kirurgi, ki so brali Paracelsusa) kakor tudi napol izobraženi laiki. Tovrstna literatura »seveda ni bila namenjena resnično neizobraženim bralcem, pač pa predvsem srednjemu oz. posredovalnemu sloju, ki mu je bolj primanjkovalo znanje stvari samih kakor jezikovno znanje. To pa je čisto podobno posredniški funkciji nižjega klera, kakor ga opisuje Trubar v svojih predgovorih« (Seitz 1998: 261).¹⁹ Oznako »gemeiner Mann« moramo torej razumeti tudi znotraj širšega jezikovnega in družbenega konteksta.

Ker nemške besede *gemein* v sodobni jezik ne moremo prevajati kot *gmajn*, bi kot prevodno ustreznico predlagal besedo *navaden*. *Navadni človek* bi bila torej za raz-

¹⁹ Prevedel avtor prispevka.

liko od *preprostega človeka* v sodobnih prevodih oznaka za splošno izobraženega laika ali pripadnika nižjega klera, ki je sposoben sam prebirati protestantske knjige, četudi jih ni vedno sposoben v polnosti doumeti.²⁰ V naslednjih primerih sem na podlagi gornjih ugotovitev dopolnil Ruplove prevode.²¹

In čeprav je vse sv. pismo, zlasti knjige preroka Izaije, Janeza Evangelista in apostolov, ki jih imamo nekaj tudi v našem slovenskem in hrvaškem jeziku in pisavi, napisal sv. duh, kakor pravi Pavel, cerkvi v pouk in tolažbo, so vendar zmeraj in povsod v cerkvi najbolj brali, peli, molili in uporabljali psalter, celo Kristus, apostoli, drugi učenci, a tudi **preprosti človek (navadni človek) [= gemeiner Man]**, kakor bom zadostno dokazal pozneje v dolgem slovenskem predgovoru /.../ (TPs 1566; Rupel 1966: 180).

Upam, da mi razumni in pobožni kristjani ne bodo šteli v zlo, če sem vzel gospodarja Andreja Muscula molitvenik in nekaj drugih pobožnih molitvic, jih prevel v naš slovenski jezik v korist **našega ubogega, preprostega (navadnega) [= gemein] slovenskega človeka** in jih dal na svoje stroške natisniti, ker predstavljajo imenitno in razumljivo razlago ne samo očenaša, ampak skoro vseh delov krščanske vere (kar je pri naših slovenskih ljudeh pač zelo potrebno) in ker so vzeti po večini iz sv. Avguščina in iz drugih starih krščanskih cerkvenih učencikov (DM 1584; Rupel 1966: 343).

Take krive, hinavske trditve in vpitje zgoraj omenjenih navideznih duhovnikov o čistem nauku sv. evangelija in pa **nevednost in preproščina ubogega slovenskega in hrvaškega navadnega (navadnega) ljudstva [= gemeiner Volck]** v verskih zadevah so me pripravile in prisilile, da sem zdaj v naglici poleg drugih svojih opravkov, prevajanja in pridiganja, spravil v slovenski jezik tudi augsburško veroizpoved in jo dal natisniti z latinškimi črkami (kmalu pa se bo natisnila tudi s hrvaškimi in cirilskimi črkami). Iz nje naj bi se omenjeno **navadno, preprosto (navadno, preprosto) [= gemein, einfältig] ljudstvo** dodobra poučilo, da so pravo krščansko vero z vsemi njenimi nauki sprejeli in da jo pridigujejo ne samo pri njih, marveč tudi v nekaterih kraljestvih in v mnogih kneževinah, deželah in mestih (TAr 1562; Rupel 1966: 139).

Ker pa se zlasti pri **preprostem (navadnem) [= gemein] slovenskem ljudstvu**, žal, zelo občuti, da mnogi malo znajo o pasijonu /.../ (DPa 1576; Rupel 1966: 327).

Tale prevod pa sem hotel posvetiti V. milosti in ga izdati v V. milosti slavnem imenu, ne samo ker ste izvrstno odlikovani in od Boga obdarovani z visokim razumom v političnih zadevah in z drugimi krasnimi darovi in vrlinami, ampak ker ste tudi, kar se tiče našega zveličanja, resen ljubitelj božje besede in vnet pospeševalec svetega evangelija, tako da bi **preprosto (navadno) [= gemein] slovensko ljudstvo** tole delo, čeprav je samo po sebi prepotrebno in koristno, tudi zaradi daleč znanega in preslavnega ugleda Vaše milosti tem bolj cenilo in tem rajši bralo ... (DPa 1576; Rupel 1966: 328).

/.../ že prej izšle slovenske psalme smo tako precej pomnožili s takimi, ki so **med preprostim (navadnim) [= gemein] slovenskim ljudstvom** prišli mimo prejšnjih večinoma že v rabo (DC 1584; Rupel 1966: 346–347).

Poleg teh primerov piše Trubar podobno v pismu upravitelju deželnega glavarstva, oskrbniku in odbornikom kranjskim (Derendingen, 24. maja 1583):

²⁰ Tako rešitev konec koncev zasledimo tudi v Ruplovem prevodu pri edinem primeru, ko se znajdeti besedi *einfältig* in *gemein* skupaj (gl. spodnji primer iz TAr 1562).

²¹ Moji predlogi prevodov so med okroglimi oklepaji, originalni nemški izraz je v oglatih oklepajih, Ruplov izraz, ki ga popravljam, je podčrtan.

Zato sem začel prevajati doktorja Lutra Hišno postilo, kajti ne poznam nobene boljše med vsemi latinskimi in nemškimi postilami za **preprostega človeka** (**navadnega človeka**) [= **gemeiner man**] in služinčad (Rajhman 1986: 287).

3.2 Drugi naslovniki

Naslovnik je v nemških uvodih večkrat umeščen tudi geografsko. V takih primerih je bila to gotovo tudi informacija tistim, ki niso znali slovensko, so pa brali uvode, ker so financirali knjige. Kot dežele, v katerih bodo brali slovenske knjige, se omenjajo: Kranjska, Spodnja Štajerska, Koroška, Kras, Istra, Slovenska marka in Goriška.²²

Naslovniki so sicer socialno razdeljeni na mesto in vas ter visoki in nizki stan. Nemški uvod v TT 1581–82 pravi takole:

In te knjige bero **ne samo v mestih**, kjer imajo navadne šole, temveč jih bero kljub papeževi prepovedi tudi **kmetje in njih otroci po vaseh** z velikim poženjem in veseljem /.../ (Rupel 1966: 274).²³

V nemškem uvodu TT 1581–82, kjer sicer ne moremo govoriti samo o naslovnikih slovenskih pridig in knjig, ker Trubar omenja tudi nemške, je naštetih kar šest skupin visokega in nizkega stanu:

Kranjci, Štajerci, Korošci in Slovenci [= Windischen]²⁴ visokega in nizkega stanu, **grofi, gospodje, vitezi, plemiči, meščani in navadno kmečko ljudstvo** so se kakor drugi z milostjo in učinkom sv. duha iz **slovenskih in nemških** pridig in knjig naučili in dojali, kakor je zgoraj oznanjeno, pravo vero o božjem bistvu v sveti trojici in o njegovi volji glede nas /.../ (Rupel 1966: 277).

Tudi v nemškem uvodniku v TT 1557 nagovarja vse slovenske kristjane, »naj bodo kateregakoli stanu« (Rupel 1966: 71). V nemških predgovorih se Trubar večinoma obrača na potencialne financerje, oblastnike in siceršnje mecene. Zasedimo pa tudi predgovore, kjer se obrača na naslovnike slovenskega dela knjige, ki pa so bili domači tudi v nemškem jeziku. Eden od naslovnikov, ki je pri Trubarju izpostavljen z nemškim posvetilom, je mladi *plemič* Jošt Gallenberg, ki mu je posvečen dvojezični nemško-slovenski TC 1567. Gre za predstavnika tistih Slovencev, ki so dobro obvladali nemščino, hkrati pa so bili potencialni bralci slovenskih knjig. Trubar mu svetuje branje knjige s temi besedami:

/.../ in ker si iz **kranjske patricijske rodovine**, po očetu in materi **potomec starega poštenega plemstva, viteštva in gospostva** in dosegel sedmo ali osmo leto ter začel hoditi v šolo, zato se spodobi, da se poučiš v mladosti najprej o pravi, stari zveličavni veri z njenimi nauki, kakor so lepo na kratko zapopadeni v katekizmu (Rupel 1966: 191).

²² Pojavitve v TT 1557, TL 1567, TT 1581–82 (Rupel 1966: 71, 193, 273, 277).

²³ Z vprašanjem dejanske uporabe protestantskih del med kmečkim prebivalstvom se ukvarjam v prispevku, ki bo izšel v naslednji številki revije. Uporaba je morala biti predvsem govorna.

²⁴ Opomba avtorja prispevka.

Drugi tak naslovník pa so »**visokorodne in blagorodne, plemenite, krepostne in bogaboječe žene, vdove in dekleta**« (Rupel: 1966: 194), ki jim je Trubar posvetil TL 1567.²⁵

Naslovnike z višjo stopnjo izobrazbe lahko razberemo v TE 1555, ki je sicer namenjen »TEI **PRAVI CERQVI Boshy tiga Slouenskiga Iefika**«, a hkrati tudi »LVbesniui/m/ Brat/om/«, ki so Trubarja prosili, naj prevede »Euangelie inu Liftuue« v slovenščino iz naslednjega vzroka: »potehmal ta **vegshi del Ludi** vnashi desheli drufiga Iefiga ne fna, famuzh ta Slouenski« (A 2a). Sicer se jih v slovenskih predgovorih ne omenja, lahko pa sklepamo nanje po vsebini nekaterih del (npr. TO 1564). Imajo pa izrazito elitnega naslovnika latinske BH 1584, ki so posvečene zgoľj »SVETLIH ŠTAJERSKIH, KOROŠKIH IN KRANJSKIH veljakov sinovom, vsej plemeniti viteškega stanu mladini« (Rupel 1966: 351).

Posebna skupina naslovnikov, na katero nas opozarja TT 1557, pa so duhovniki, predikanti s pomanjkljivo izobrazbo. Prevod TT 1557 bo namreč služil

tudi **mladim slovenskim duhovnikom, ki so prezgodaj izleteli iz šole**, da bodo na prižnici vsaj tekst evangelijev pravilno brali ljudstvu in da ne bodo napak prevajali, kakor je storil pred leti tisti na Planini pod Celjem, ki je prevedel besedilo 'invenietis asinam alligatam & pullum cum ea' takole: 'vi boste eno pervezano oslico nešli inu enu pišče²⁶ per ni', t. j. 'ir werdet ein angebundene Eselin finden und ein jungs Hünlin bey ir' (Rupel 1966: 81).

Ne smemo prezreti tudi mladih. Te smo omenjali že v povezavi s preprostim človekom, vendar jih najdemo tudi v drugih povezavah. V uvodniku v TT 1557 Trubar pravi, da je v kratkem času dokončal med drugim tudi »učno tablo, iz katere naj bi se **mladi Slovenci** učili brati« (Rupel 1966: 73). V TC 1567 so izpostavljeni zgoľj »**ty Mladi**«, ki se lahko iz katekizma naučijo »vfe shtuke te prae ftare Kerfzhan-ske Vere, inu ta Nemshki Iefyk« (A 1a). Podobno so mladi izpostavljeni v nemškem uvodniku k Tfm 1595:

/.../ sem menil, da bi bilo čisto koristno in potrebno, če bi te lepe, plemenite in izbrane molitvene bukvice zopet izšle v tisku, da bi se naša **draga, doraščajoča mladina** naučila iskreno in trdno zaupati v ljubega Boga ter klicati ga v vseh težavah, zlasti v teh bridkih časih, ko napadajo cerkev od znotraj mnoge kuge in krivi nauki, od zunaj pa z veliko strahoto njen dedni sovražnik Turek (Rupel 1966: 390–391).

Juričič pa v JPo 1578 povezuje mlade s posli:

Da bi pa božja beseda tudi med našo **slovensko mladino in med posli** mogla učinkovati, se je pokojni častiti in učeni m. Sebastijan Krelj, pastor krščanske cerkve deželnih stanov v kneževini Kranjski, lotil prevajati v slovenski jezik knjigo, namreč postilo Janeza Spangenbergga, da bi se **mladina in posli** vzgojili v božjem spoznanju in strahu (Rupel 1966: 374).

²⁵ Podobno tudi: »**Visokorodnim in blagorodnim, plemenitim, poštenim, častitim in pobožnim ženam, vdovam in mladenkam**, ki prebivajo v kneževinah Kranjski, Spodnještajerski, Koroški, v grofiji Goriški itd.« (TL 1567; Rupel 1966: 193).

²⁶ V resnici: *mladiča oziroma oslička*.

DPr 1580 pa so podnaslovljene kot »**ftarim inu mladim Ludem** potrebni navuki« (1a).

Sicer pa je naslovnik praviloma splošnejši. Medtem ko sprva prevladujejo »Crainzi inu Sloueni«,²⁷ se nato ustalil nagovor »Sloueni«, vendar ne povsem, saj se leta 1595 kot naslovnik spet pojavijo »Krainzi inu Sloueni«. Nagovori v posameznih knjigah se (poleg zgoraj omenjenih) glasijo takole:

»VSEM VERNIM kerszhenikom tiga Crainskiga inu Slouenskiga Ie;iga« (TC 1555: A 2a); »VSEM BOGABOIEZHIM VERNIM CRAINZOM INV SLOVENOM« (TPs 1566: b 4a); »VSEM CRAINZOM INV SLOVENOM« (TL 1567: B 1a); »vi mui **lubi Crainci inu Sloueni**« (TC 1574:)(1b); »V;em brumnim inu Bogabojezhim Kar;zhnikom **Krainzom inu Slovenzom** /.../« (TPo 1595: 5a); »**nam Slouenzom**« (DB 1578: ** 6b); »**sa v fe potreibe inu Stanuve**« (TkM 1579: * 1a); »**my Slouenci**« (TkM 1579: ** 5b); »**htroshtu v fem kerszhenikom**, kir od Turkou inu Papeshnikou f ijlo terpe« (TPs 1579: A 1a); »**V fem Slouenom**, pomagai Bug« (TT 1582: (:):(:) 7b); »**vsem Slovenom**« (DB 1584: αVIa).

Podobno splošni so tudi nekateri opisi naslovnikov v nemških uvodih. Naj navedem dva primera:

/.../ sem iz dolžne hvaležnosti v spomin in potrdilo sedanjega in bodočega prijateljstva izdal tole pravo apostolsko in katoliško knjižico v Vašem imenu, radostno upajoč, da bodo naši **bogaboječi Kranjci in Slovenci** tole knjižico zaradi Vašega starega častitega imena, rodu in porekla tem češče in marljiveje brali in da bo zaradi Vaše odobritve in Vaše brambe obdržala svojo veljavo pred obrekovalci (TT 1557; Rupel 1966: 254).

Posebej pa sem tudi sam dobro premislil in preudaril, da zahteva to splošna velika potreba in često, prizadevno terjanje in želja uboge kranjske cerkve, da bi dobila čisto in razumljivo postilo in da bi bilo tako pomagano vsem **krščanskim gospodarjem** za vsakdanjo domačo pobožnost kakor tudi **mnogim dobrim, božje besede željnim kristjanom**. (Takah je tu pa tam mnogo v deželi, ki ne morejo slišati javne evangeljske pridige zaradi prepovedi in nasilja in ki že dolgo vzdihujejo in prosijo slovenske postile) (TPo 1595; Rupel 1966: 388).

4 Branje in poslušanje

Protestantskim piscem s teološkega vidika ni bilo v ospredju samo *branje* – takšen bi bil lahko naš prvi vtis – ampak predvsem *vsebina* branega. Ob velikem deležu nepismenosti²⁸ zato cilj njihovega jezikovnega načrtovanja ni bil zgolj pridobivanje bralcev, ampak tudi pridobivanje poslušalcev in ljudi, ki bi brali drugim. Tu seveda ni šlo zgolj za branje in poslušanje besedil v cerkvi, ampak za vnašanje slovenske brane besede med čim širše prebivalstvo. Lahko bi rekli celo, da so se protestantska

²⁷ Izraz moramo seveda v skladu z značilnostmi Trubarjevega stila (dvojna formula) razumeti kot novito in ne ločevalno poimenovanje.

²⁸ Kakor bo natančneje razloženo v prispevku, ki bo objavljen v naslednji številki revije, se je delež pismenega prebivalstva v 16. stoletju gibal med 3 % na začetku in 8 % ob koncu stoletja.

dela bolj poslušala kot brala.²⁹ Na pomen poslušanja nas opozarjajo številna mesta v protestantskih delih, nekatera splošnejša, druga spet mnogo bolj programska. TC 1550 pravi, da

An Verni zhlouik / ta ima napoprei / to mifal inu dobro fhago na febi de lubi to bofhyo befedo / to rad **poſluſha / oli ſam bere** / to ſamo ſa riſnizhno derfhi / inu ti ifti fami veryame /.../ (E 2b).

Podobno velja za TC 1555:

Inu kadar ta Catehifmus ie en tak potreben tar nuzen vuk vtim kerszhanfuu, koker od tiga vfi ftari inu ſadashni prau i vuzheniki ſadofiti prizhuio, kir ie vreden, de ſe po vfeh Cerquah inu hiſhah veden bere, poye, inu pridiguie (A 2b).

Tudi TT 1557 pravi, da se lahko vsak Slovenec, ki »bode lete cile Buque lipu poredu / po zhafu / ſaſtopnu inu **zhſtu prebral / oli od drugih ſhliſhal prebrati**« (Register: Z 2b), nauči vse, kar služi k zveličanju in pravemu razumevanju Svetega pisma. Podobna mesta najdemo tudi pri Dalmatinu:

»de bi vſaki S. Piſmu teim raishi **bral inu poſluſhal**« (DB 1578, * 4a–b); »de bomo [mi Slouenzi] lete Buque inu tu drugu S. Piſmu knaſhimu nuzu inu iſuelizhainu **brali inu poſluſhali**« (DB 1578; ** 6b); »Satu imamo my tudi vfi ftari inu mladi ſpodobnu lete Buqvice, raven tiga drusiga ſvetiga Piſma ſa lubu imeiti, radi vnihi **brati inu ie poſluſhati**« (DPr 1580: 4a–b).

Podobno pravi v TT 1581–82 Trubar vsakemu človeku:

Ta ifti ſſliffom, reſmiſhlaie, ſandohtio, veden lete Buque beri, oli poſluſhai iſ nih pridiguiozh ((:)(:)(: 7b).

Podobna mesta zasledimo tudi v nemških predgovorih (TT 1557, Rupel 1966: 72; DB 1584, Rajhman 1997: 288, 292, 294) ter pismih Primoža (navodilo iz 1580; Rajhman 1986: 269) in Felicijana Trubarja (iz leta 1600; Rajhman 1997: 246).

Zelo jasno sliko nam izriše odlomek iz TC 1550:

Na tu vaſ fueiſte brumme / **faimofhtre / Pridigarye / Shulmaif tre / inu Starifhe / inu vſe te kir ſnayo brati** / per ſodnim dneui opominam tar proffim / de vy **Vcerqui / Vſhuli / Doma inu kir vkupe prydete** / te **preprofte vuzhite** / lete ſtuke naſhe praue kerſzhanske vere / **nim naprei berite inu puite** vſag praſnik / de ti mladi tar ftari ye bodo vmeili inu prou ſaſtopili. **Vaſ mlade pag inu preprofte** tudi fueiſtu opominom / ſpomiflite / kam zhlouik vkratkim zhafi pryde / more ſkorai vmreti /.../ (A 4a).

Duhovniki in pridigarji naj bi torej brali TC 1550 v cerkvi, učitelji v šoli, starši doma, vsi, ki znajo brati, pa povsod, kjer se ljudje zberejo. Berejo naj *preprostim ljudem*. Podobno sliko nam izriše tudi TC 1555:

Na tu uaſ **Shulmof tre, Pridigarie inu Gospodarie** proffimo inu opominamo na Boſhim meiftu, de vi, vuashihi **Shulah, Cerquah inu Vhiſhah**, lete ſtuke te kerszhanske Vere,

²⁹ Nasploh ugotavljajo, da so tedaj knjige brali tudi na glas v okviru družine ali na javnem mestu (Dular 2002: 67, po Flood 1990: 185 ss.).

vfe shlaht ludi, fufeb te **mlade inu preprofte**, fteim naprei prauiozh, **berozh**, pridiguiozh inu vprashaiozh, koker fmo vom tukai naprei is piffali, fueiftu vuzhite (A 3b).

V TT 1557 je še posebej poudarjena vloga hišnih gospodarjev pri branju evangeli-jev z razlagami svoji družini:

Obtu en vřaki **Gofpodar / Inu kir vmei brati** / ta ima **fui Drushini** doma na Vezher oli viutro fgudo / preden fe Kpridigi gre / ta Evangeli kir fe na ta ifti Prasnishki dan pridiguie / sleteimi Summariskimi Islagami **naprei** polahku inu fraftopnu **brati** (A 1b).

Podobno piše Dalmatin v DJ 1575:

Satu imamo /.../ sufeb **hishni Ozheti inu Matere**, nikar le fami sa fe, temuzh tudi **sa fuoie otroke inu drushino**, ob prasnkih, inu kadar kuli zhas imao **sfliffom brati**, inu fe tudi po tih potrebnih nauukih dershati ( ) (7b).

Podobno željo najdemo tudi v pismih in nemških predgovorih. Trubar v pismu upravitelju deželnega glavarstva, oskrbniku in odbornikom kranjskim (Derendingen, 24. maja 1583) pravi takole:

Zato sem začel prevajati doktorja Lutra Hišno postilo, kajti ne poznam nobene boljše med vsemi latinskimi in nemškimi postilami **za preprostega človeka in služinčad**. Naj bi je ne pogrešal noben **hišni gospodar**, ampak naj bi goreče **vse praznike bral iz nje svojim služabnikom**, da bi se tudi naučili in si pridobili razen drugih lepih potrebnih naukov in tolažb, kako naj svoje delo v hiši in na polju, naj bo še tako nezatno in slabo, zvesto in marljivo opravljajo, da s tem služijo Bogu in so mu bolj všeč kot vsi menihi, nune in papeški s svojimi izmišljenimi norskimi božjimi službami (Rajhman 1986: 287).

Prav tako imajo žene, vdove in dekleta zaslugo, da so

iz njih [= knjig] **beroč in pojoč**, pripravile svoje **ljube otroke, družino in mnoge podložnike** k stari zveličavni veri in k pravemu razumevanju vsega katekizma; tudi so se nekatere izmed Vas, rojene na Avstrijskem, zgornjem Štajerskem in Tirolskem, iz njih naučile slovenščine in le-to navadile brati tudi druge (TL 1567; Rupel 1966: 195).

Dve mesti pri Trubarju nas navajata celo na misel, da bi lahko nemško govoreči bralci brali slovensko govorečim poslušalcem slovenska besedila.³⁰ V pismu vojvodi Krištofu Württemberškemu 8. marca 1560 piše:

Sem pa kraljevemu dostojanstvu javno v posvetilnem pismu in prav tako v svoji poslanici, nanj naslovljeni, pisal, da hočem imeti za presojevalce in sodnike svojih spisov samo Kranjce, Spodnještajerce, Korošce, Istrane in tiste iz Slovenske marke, ne pa Bežakov, Hrvatov, Čehov in Poljakov. Tako sem tudi prepričan in hočem to dokazati, da je moja ortografija boljša in bolj čitljiva kakor češka, poljska ali bezjaška. **Vsak Latinec, Nemec ali Lah more moje pisanje tako brati in izrekati, da razume vsak slovenski poslušalec**. Češke ali poljske pisave pa ne more nihče razen njih brati, ker postavljajo preveč nepotrebnih soglasnikov v eno besedo ali zlog ter pišejo nešteto zlogov in cele besede brez samoglasnika. Postavljajo in izrekajo c kot z, četudi za njim ni postavljen e ali i, temveč a ali o ali v. Zato hoče moj sodnik za zhlouik, tj. človek, postaviti chloui; tega pa ne bo noben Nemec ne Latinec nikoli bral kot zhlouik ali tschloui, temveč kot kloui ali hloui itd. (Rajhman 1986: 56).

³⁰ Navsezadnje lahko tako stanje predvidevamo vse od Brižinskih spomenikov naprej.

Drugo mesto v predgovoru k TT 1581–82 je še jasnejše:

Puščam tudi prejšnji pravopis, ker lahko **vsakdo, ki ne zna slovenskega jezika, tako bere, da ga vsak slovenski kmet s poslušanjem dobro razumeti utegne** (Rupel 1966: 278).

Odlomka seveda lahko razumemo tudi kot utemeljitev izbire same pisave in njene uporabnosti. Gotovo pa je taka lastnost izbrane pisave služila tudi tistim predikantom, ki so v času študija v tujini pozabili slovenski jezik.

Če upoštevamo dejstvo, da je bila vrednost poslušanja vsebine knjig za protestante tudi s teološkega vidika enaka ali celo večja kot samo branje knjig, veliko lažje razumemo, da protestantska dela 16. stoletja naslavljajo mnogo več ljudi, kot je bilo tistih, ki so znali brati.³¹

5 Raba slovenščine v cerkvi

V uvodu podani oris jezikovnega stanja na Slovenskem nas navaja na misel, da je bila v cerkvi, če so duhovniki hoteli, da bi jih verniki razumeli vsaj med posameznimi deli maše, raba slovenskega jezika pri tistih, ki so znali poleg slovenščine še kak drug jezik, *možna*, pri tistih, ki so znali le slovenščino in so predstavljali večinski del prebivalstva, pa *nujna*. Pred Trubarjem je tako v cerkvi gotovo ostajala tradicija govornjene slovenske besede, le da je Trubar storil pomemben korak naprej: iz govornjene oblike jo je prestavil v pisno. Iz po definiciji poljubne govorne oblike jo je prestavil v enotno pisno obliko.³²

Sam Trubar večkrat poudarja, da je pred začetkom svojega književnega dela pridigal v slovenščini celih sedemnajst let (Rajhman 1986: 24; TT 1557: F 3a; Rupel 1966: 71, 77, 80; Rajhman 1986: 42, 258; Rupel 1966: 112) iz latinskih in nemških knjig po najrazličnejših delih Slovenije. Škof Urban Tekstor (1543–1558) je Trubarja in Paula Wienerja celo posebej zaprosil, da sta v ljubljanski stolnici opravljala pridigarško službo v nemškem in slovenskem jeziku (Rajhman 1986: 88).

Trubarju je šlo kot racionalistu³³ tudi pri prizadevanju za pridiganje in nato celotno mašo v slovenščini predvsem za to, da bi ljudje razumeli, kaj se pri maši dogaja, in da bi sledili vsem delom maše:

/s/akai kadar fe uti Cerqui le Siefyki inu utim Duhu govori, tu ie, fnefaftopnimi beffedami inu fnefnanim ptuim Iefikom, koker per Slouencih inu Vogrih Latinski, bere, poie inu pridiguie, Od tiga ta Gmaina ne bo nauuzhena uti Veri, ne pobulshana (TL 1561: 47b).

³¹ Širšo umestitev ustnega oznanjevanja in branja slovenskih besedil poslušalcem predvsem v teološki okvir podaja Seitz (1998: 251–254).

³² O rabi slovenščine v cerkvi skozi stoletja pred protestantizmom pišeta Seitz (1998: 232–246) in Pogorelec (1994: 551–552).

³³ O Trubarju kot racionalistu prim. Rajhman (1986^a: 166–169).

Nasprotno pa:

Ampag kadar fe uti Cerqui fteim faftopnim gmain deshelskim Iefykom bere, poie inu pridiguie, taku od tiga ta Cerkou, tu ie, ta Gmaina ufeh Vernih, bo uti Veri poteriena, pobulshana inu potroshtana, Inu ty Neuerniki inu ueliki Greshniki bodo fuarieni inu zhefpryzheni, de kriuu fubper Boga deio, de fe pokore inu hpraiu Veri ftopio (TL 1561: 47b).

Najvažnejša pri tem pa je pridiga:

Sa tiga volo ie ueliku nuznishe ena kratka faftopna Pridiga, koker deffet taushent nefaftopnih Mash (TL 1561: 47b–48a).

Kakor vedno je tudi tu iskal teološko utemeljitev v Svetem pismu. V TC 1575 tako beremo:

Inu mi fmo odpreda prauili, koku fo fe ty Stari kerszheniki obhayali, molili inu peili vtim Gmain faftopnim Iefiku, koker tu S. Paul 1. Cor. 14. faftopnu inu oftru fapoueda, de vfe rizhi Vcerqui, Pridige, molitua inu petie, fe ima vtim Gmain faftopnem Iefiku vfake deshele dopernefti, de ty ludie, bodite Aydi oli Iudi, kadar vnih Cerkou prido, faftopio, kai ty verni Vceraui delaio, vuzhe, gouore inu molio, Sice kadar bi vnefaftopnm Iefiku nih slushbe dopernashali, taku bi is nih shpot delali inu fa norce derskali, beri te od tiga celi 1. Cor. 14. Cap. (TC 1575: 184–185).

Pozorni pa moramo biti na dejstvo, da Trubarju ne gre za *slovenski* jezik kot tak, ampak predvsem za *zastopni* jezik. V TO 1564 to izrecno poudarja:

Oli ufai kadar S. Paul dopufti tudi uti Cerqui fteimi nefnanimi Iesijki, **tim kir faftopio** gouoriti, obtu ty Shulary mogo zhafsi tudi Latinski uti Cerqui peiti (TO 1564: 129a).

Zato Trubar tudi ostro ločuje na primer jezikovno zgradbo večernic v mestu in na vasi. V mestu ni raba latinščine in nemščine nič napačnega, ker tam ta dva jezika razumejo in lahko pri maši v teh jezikih celo sodelujejo:

Inu gdi fo Shule inu Shulary, Taku imaio ty Shulary fazheti peiti, Deus in Adiutorium &c. Sa nim ta Cor tu kar fa teim gre, eno Antifono de tempore. Potle en Pfalm, en Cor Latinski en Vers, ta drugi Cor Nembski oli Slouenski, Inu per vfake Vezhernici fe en drugi Pfalm koker po Verfti gredo, se poye, Ie li pag en Pfalm cillu kratig, taku nai dua oli try poyo. Po Pfalmi ima ta Pridigar en cel Capitul is tiga ftariga, inu en cel is tiga Nouiga Teftamenta, shnega kratko Summarsko Islago, Slouenski oli Nembski brati. Natu imaio ty Otroci ta Catehifmus poueidati inu ifuprashouati, inu molyti, potle ta Magnificat Latinski inu Slouenski peiti. Inu fauershiti fe fano Slouensko Collecto de tempore, inu na konzuz ta Shegen Boshy tim Vernim Ludem ofnaniti (TO 1564: 111b).

Na vasi pa prevzame vso vlogo duhovnik, ki mora vzpostaviti stik s farmani v edinem razumljivem jeziku – slovenščini:

Vtih Vaffeh pag gdi Shularieu nei, Ima ta Farmofter fuiemi Farmani, en Pfalm, Duhousko Peifen, en Shtuk is tiga Catehifma peiti, eno kratko Pridigo fturiti, te Otroke aku fnaio inu faftopio prou ta celi Catehifmus, ifuprashouati inu vuzhyti (TO 1564: 111b–112a).

Dejanski položaj slovenščine v cerkvi je bil, po virih sodeč, vsaj v Ljubljani enak ali vsaj zelo podoben zgoraj omenjenim Trubarjevim željam. Za Ljubljano imamo

vire o predikantih, ki so po Trubarjevem odhodu opravljali službo (tudi) v slovenskem jeziku.³⁴ Svetina (1952: 164–170) navaja naslednje slovenske predikante: Janž Tulščak, Jurij Juričič, Janž Schweiger, Gašper Kumberger, Jurij Dalmatin, Adam Bohorič, Janž Znojilšek, Janž Zgonik, Sebastijan Krelj in Krištof Spindler (ki ni bil Slovenec). Da tem ni manjkalo dela in da so morali tekoče obvladati pridiganje v slovenščini, nam kaže tudi pismo Jurija Dalmatina kranjskim odbornikom, napisano pred 16. februarjem 1583, ki pravi takole:

Pri tem pa ne gre pozabiti na tukajšnjo slovensko cerkev v Ljubljani, da ta v času moje odsotnosti nenadejano ne bi ostala brez slovenskih pridigarjev. Kajti gospod Janž Tulščak je star in pogosto boleha in na teden komaj zmore kakšno pridigo, namreč v nedeljo dopoldne, prav tako gospod Janž Schweiger, ki je sicer tudi že star in slaboten, vendar ga čez leto večkrat, posebej pa ob velikih praznikih, vabijo v Loko pridigati in podeljevati svete zakramente. Tako naju je moral, ko je še živel, nadomeščati tudi pokojni gospod Krištof Fašank, ko sem bil jaz na Gorenjskem, gospod Schweiger pa v Loki. Tudi gospod Felicijan Trubar ima stalna opravila pri nemški cerkvi, pa tudi slovenskega jezika še ne obvlada toliko in tako tekoče, da bi lahko imel, kadar je po sili razmer to potrebno (to se pogosto zgodi), več pridig zaporedoma. (Rajhman 1997: 85).

Ti pridigarji so večkrat tudi gostovali v drugih mestih na Gorenjskem (v Loki, Begunjah itd.).³⁵ Zavaljo velikih potreb jih je celo primanjkovalo. Trubar v pismu vojvodi Ludviku Württembergskemu 5. oktobra 1585 piše o jezikovni razporeditvi pridig pri maši in o pomanjkanju predikantov naslednje:

Zjutraj pridigajo slovensko, pa je cerkev vedno polna; ob 8. uri pridigajo nemško, prihajajo pa gospodje deželani s svojimi ženami in vsi meščani ter rokodelci, ki znajo nemško, in spet je cerkev polna; po kosilu znova pridigajo slovensko, pridejo pa posli in slovenski otroci in spet je cerkev polna. Prav tako pride veliko ljudi in vsi šolarji iz latinske, nemške in slovenske šole, ko imajo v naši cerkvi mrliča, k procesiji, kar zelo vznemirja papeške, kajti sami imajo v svojih cerkvah in pri procesijah zelo malo ljudi. /.../ Pri tem pa občutijo [ljubljanski gospodje] veliko pomanjkanje in zelo tožijo Kranjski, Spodnještajerski, Spodnjekoroški Slovenci in Hrvati, ki znajo le slovensko, da ni pridigarjev, saj so jim v tem letu umrli 4 najstarejši zvesti pridigarji, in čeprav imajo Kranjci 2 štipendista v Strasbourgu in enega v Tübingenu, jih je še vedno premalo (Rajhman 1986: 294).

Svetina (1952: 171) na podlagi virov za Ljubljano iz let 1580–1593 ugotavlja, da so bile

protestantske službe božje redno vsako nedeljo in ob glavnih praznikih, ki so jih protestanti še priznavali, t. j. ob božiču, novem letu, o sv. treh kraljih, na velikonočni in binkoštni ponedeljek in na veliki petek. Glavni del službe božje je obstajal v pridigi, ki je bila izmenoma eno nedeljo slovenska, drugo nedeljo nemška. Zanimivo je, da je bila na tri praznike, o božiču, veliki noči in binkoštih slovenska pridiga, nemška pa na Štefanovo, na velikonočni in binkoštni ponedeljek. Iz tega smemo sklepati, da so dajali predikanti prednost slovenski službi božji.

³⁴ Pomenljivo je, da so se leta 1546, ko je Primož Trubar odšel na faro v Št. Jernej in so v Ljubljani izgubili slovenskega pridigarja, pritožili ljubljanski prebivalci na mestni svet (Svetina 1952: 161).

³⁵ Prim. Rajhman (1997: 85–86).

Medtem ko imamo za Ljubljano oprijemljive vire, pa stanje drugod le težka rekonstruiramo.

6 Sklep

Katere bi bile torej sociolingvistične značilnosti jezikovne situacije na Slovenskem v času ustvarjanja slovenskih protestantskih piscev v 16. stoletju, po katerih smo se vprašali v uvodu prispevka? Pisci slovenskih protestantskih del so bili nadpovprečno izobraženi in so pripadali intelektualni eliti. Nasprotno pa naslovniki slovenskih protestantskih del kažejo širšo skupino prebivalstva, med katerimi so še posebej izpostavljeni *preprosti ljudje*, katerih podobo skušamo rekonstruirati na podlagi virov. Nemška vzporednica besedi *preprost* je beseda *einältig*, ne pa tudi beseda *gemein*, ki kaže drugi pomen: gre za oznako za splošno izobraženega laika ali pripadnika nižjega klera. Geografsko zajemajo naslovniki Kranjsko, Spodnjo Štajersko, Koroško, Kras, Istro, Slovensko marko in Goriško. Socialno so razdeljeni na mesto in vas ter visoki in nizki stan. Izpostavljeni so tudi izobraženejši naslovniki, predikanti s pomanjkljivo izborazbo in mladi – ti največkrat skupaj s preprostimi.

Protestantska dela 16. stoletja naslavljajo mnogo več ljudi, kot je bilo tistih, ki so znali brati, saj je bil pomemben element pri širjenju vsebine knjig tudi poslušanje. V cerkvi je bila raba slovenskega jezika pri tistih, ki so znali poleg slovenščine še kak drug jezik, možna, pri tistih, ki so znali le slovenščino in so predstavljali večinski del prebivalstva, pa nujna. Slovenski jezik so tako v cerkvi rabili že pred izidom prvih slovenskih knjig. Trubarju pri vprašanju jezika v cerkvi ne gre za slovenski jezik kot tak, ampak predvsem za jezik, ki ga bodo verniki razumeli. Protestantskih predikantov je bilo vsaj v Ljubljani kar nekaj, viri nam pričajo tudi o rednih slovenskih pridigah.

Viri:³⁶

TC 1550 = Trubar, Primož, 1550: *Catechismus*. Tübingen.

TA 1550 = Trubar, Primož, 1550: *Abecedarium vnd der klein Catechismus*. Tübingen.

TA 1555 = Trubar, Primož, 1555: *ABECEDARIVM*. Tübingen.

TC 1555 = Trubar, Primož, 1555: *CATECHISMVS*. Tübingen.

TE 1555 = Trubar, Primož, 1555: *TA EVANGELI SVETIGA MATEVSHA*. Tübingen.

TM 1555 = Trubar, Primož, 1555: *ENA MOLITOV TIH KERSzhenikou*. Tübingen.

TT 1557 = Trubar, Primož, 1557: *TA PERVI DEIL TIGA NOVIGA TESTAMENTA*. Tübingen.

TKo 1557 = Trubar, Primož, 1557: *TA SLOVENSKI KOLENDAR*. Tübingen.

³⁶ Krajšave za dela slovenskih protestantskih piscev in okrajšane naslove povzeman po Merše in Novak (2001: 34–35). Pri delu z viri sem uporabljal gradivo Sekcije za zgodovino slovenskega jezika Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša, ZRC SAZU, za kar se najlepše zahvaljujem.

- TR 1558 = Trubar, Primož, 1558: *EN REGISHTER*. Tübingen.
- TT 1560 = Trubar, Primož, 1560: *TA DRVGI DEIL TIGA NOVIGA TESTAMENTA*. Tübingen.
- TL 1561 = Trubar, Primož, 1561: *SVETIGA PAVLA TA DVA LISTY*. Tübingen.
- TR 1561 = Trubar, Primož, 1561: *Regifter vnd summarifcher Inhalt*. Tübingen.
- TAr 1562 = Trubar, Primož, 1562: *ARTICVLI OLI DEILI, TE PRAVE STARE VERE KERSZHANSKE*. Tübingen.
- *P 1563 = *ENE DVHOVNE PEISNI*, Tübingen, 1563.
- TO 1564 = Trubar, Primož, 1564: *CERKOVNA ORDNINGA*. Tübingen.
- TPs 1566 = Trubar, Primož, 1566: *Ta Celi Pfaller Daudou*. Tübingen.
- TA 1566 = Trubar, Primož, 1566: *ABECEDARIVM, OLI TABLIZA*. Tübingen.
- KB 1566 = Krelj, Sebastijan, 1566: *OTROZHIA BIBLIA*. Regensburg.
- TC 1567 = Trubar, Primož, 1567: *TA CELI CATEHISMVS*. Tübingen.
- TL 1567 = Trubar, Primož, 1567: *SVETIGA PAVLA LYSTVVI*. Tübingen.
- TP 1567 = Trubar, Primož, 1567: *ENA DVHOVSKA PEISSEN SVBPER TVRKE*. Tübingen.
- TPs 1567 = Trubar, Primož, 1567: *ENI PSALMI, TA CELI CATEHif mus*. Tübingen.
- KPo 1567 = Krelj, Sebastijan, 1567: *POSTILLA SLOVENSKA*. Regensburg.
- TC 1574 = Trubar, Primož, 1574: *TA CELI CATEHISMVS*. Tübingen.
- TP 1575 = Trubar, Primož, 1575: *Try Duhouske peif sni*. Tübingen.
- TC 1575 = Trubar, Primož, 1575: *CATEHISMVS SDVEIMA ISLAGAMA*. Tübingen.
- DJ 1575 = Dalmatin, Jurij, 1575: *JESVS SIRAH*. Ljubljana.
- DPa 1576 = Dalmatin, Jurij, 1576: *PASSION*. Ljubljana.
- TT 1577 = Trubar, Primož, 1577: *NOVIGA TESTAMENTA PVSLEDNI DEIL*. Tübingen.
- JPo 1578 = Juričič, Jurij, 1578: *POSTILLA*. Ljubljana.
- DB 1578 = Dalmatin, Jurij, 1578: *BIBLIE, TV IE.VSIGA SVETIGA PISMA PERVI DEIL*. Ljubljana.
- TkM 1579 = Tulščak, Janž, 1579: *Kerfzhanske LEIPE MOLITVE*. Ljubljana.
- TPs 1579 = Trubar, Primož, 1579: *TA PERVI PSALM SHNEGA TRIIEMI ISLAGAMI*. Tübingen.
- DC 1579 = Dalmatin, Jurij, 1579: *TA CELI CATEHISMVS*. Ljubljana.
- BTa 1580 = Bohorič Adam, 1580: *OTROZHIA TABLA*. Ljubljana.
- DBu 1580 = Dalmatin, Jurij, 1580: *PERVE BVQVE MOSESSOVE*. Ljubljana.
- DPr 1580 = Dalmatin, Jurij, 1580: *SALOMONOVE PRIPVVISTI*. Ljubljana.
- DC 1580 = Dalmatin, Jurij, 1580: *CATEHISMVS*. Ljubljana.
- TT 1581–82 = Trubar, Primož, 1581–82: *TA CELI NOVI TESTAMENT*. Tübingen.

- DB 1584 = Dalmatin, Jurij, 1584: *BIBLIA*. Wittenberg.
- DC 1584 = Dalmatin, Jurij, 1584: *TA CELI CATEHISMVS, ENI PSALMI*. Wittenberg.
- DM 1584 = Dalmatin, Jurij, 1584: *KARSZANSKE LEPE MOLITVE*. Wittenberg.
- BH 1584 = Bohorič, Adam, 1584: *Arcticae horulae fuccifivae*. Wittenberg.
- DAg 1585 = Dalmatin, Jurij, 1585: *AGENDA*. Wittenberg.
- DC 1585 = Dalmatin, Jurij, 1585: *TA KRATKI WIRTEMBERSKI CATECHISMVS*. Wittenberg.
- TtPre 1588 = Trost, Matija, 1588: *ENA LEPA INV PRIDNA PREDIGA*. Tübingen.
- MD 1592 = Megiser, Hieronymus, 1592: *DICTIONARIVM QVATVOR LINGVARVM*. Graz.
- MPar 1592 = Megiser, Hieronymus, 1592: *PAROIMIOLOGIAS*. Graz.
- MS 1593 = Megiser, Hieronymus, 1593: *SPECIMEN*. Frankfurt.
- TPo 1595 = Trubar, Primož, 1595: *HISHNA POSTILLA*. Tübingen.
- TfM 1595 = Trubar, Felicijan, 1595: *LEPE KARSZHANSKE MOLITVE*. Tübingen.
- TfC 1595 = Trubar, Felicijan, 1595: *TA CELI CATEHISMVS, ENI PSALMI*. Tübingen.
- ZK 1595 = Znojilšek, Janž, 1595: *KATECHISMVS DOCTORIA MARTina Luthra*. Tübingen.
- MTh 1603 = Megiser, Hieronymus, 1603: *Thefaurus Polyglottus*. Frankfurt.
- Rajhman, Jože, 1986: *Pisma Primoža Trubarja*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za filološke in literarne vede. (Korespondence pomembnih Slovencev 7.)
- Rajhman, Jože, 1997: *Pisma slovenskih protestantov*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za filološke in literarne vede. (Korespondence pomembnih Slovencev 11.)
- Rupel, Mirko, 1966: Slovenski protestantski pisci. Ljubljana: DZS.
- Sakrausky, Oskar (ur.), 1989: *Primus Truber: Deutsche Vorreden zum slowenischen und kroatischen Reformationswerk*. Wien–Ljubljana.

Literatura:

- Dular, Anja, 2002: *Živeti od knjig: zgodovina knjigotrštva na Kranjskem do začetka 19. stoletja*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije. (Knjižnica Kronike, časopisa za slovensko krajevno zgodovino; zv. 7.)
- Elze, Theodor, 1897: *Primus Trubers Briefe*. Tübingen (Bibliothek des Litterarischen Vereins in Stuttgart, Bd. 215).
- Elze, Theodor, 1900: Die evangelischen Prediger Krains im XVI. Jahrhundert. *JGGPÖ* 21 (1900). 53–69.
- Elze, Theodor, 1977 (= 1877): *Die Universität Tübingen und die Studenten aus Krain*. (Geschichte, Kultur und Geistwelt der Slowenen, XIV. Band.) München: Dr. Rudolf Trofenik.

ES 6 = Enciklopedija Slovenije 6. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1992.

Rajšp, Vinko: Marko Kumprecht. ES 6. 73.

Flood, John L., 1990: Subversion in the Alps: Books and Readers in the Austrian Counter-reformation. *The Library* 12.

Gestrin, Ferdo, 1908: Družbeni razredi na Slovenskem in reformacija. [I.] *Trubarjev zbornik* (1908). Ljubljana. 15–56.

Grafenauer, Bogo, 1996: Reformacija in socialne strukture in gibanja v slovenskih deželah. *III. Trubarjev zbornik*. Ljubljana: Slovenska matica in Slovensko protestantsko društvo Primož Trubar. 163–167.

Grdina, Igor, 1999: *Od Brižinskih spomenikov do razsvetljenstva*. Maribor: Obzorja.

Kidrič, France, 1929–1938: Zgodovina slovenskega slovstva od začetkov do Zoisove smrti: Razvoj obseg in cena pismenstva književnosti in literature. Ljubljana: Slovenska matica.

Kidrič, France, 1951: *Primož Trubar*. Ljubljana: Slovenski knjižni zavod.

Legan Ravninar, Andreja, 2001: Obredna terminologija v razvoju slovenskega knjižnega jezika (Od Brižinskih spomenikov do ustalitve enotne knjižne norme sredi 19. stoletja): Doktorska disertacija. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta.

Lenček, Rado L., 1996a: *Izbrane razprave in eseji*. Ljubljana: Slovenska matica.

Lenček, Rado L., 1996b: Sociolingvistične komponente Bohoričeve zamisli slovenskega knjižnega jezika. *III. Trubarjev zbornik*. Ljubljana: Slovenska matica in Slovensko protestantsko društvo Primož Trubar. 231–237.

Melik, Vasilij, 1995: Der Einfluß der Reformation auf den Prozeß der sozialen Affirmation der slowenischen Sprache. *Ein Leben zwischen Laibach und Tübingen – Primus Truber und seine Zeit*. München (Sagners Slavistische Sammlung, 24.) 186–190.

Merše, Majda in Novak, France (s sodelovanjem Francke Premk), 2001: *Slovar jezika slovenskih protestantskih piscev 16. stoletja: Poskusni snopič*. Sestavila Majda Merše in France Novak s sodelovanjem Francke Premk. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Orožen, Martina, 1996: Poglavlja iz zgodovine slovenskega knjižnega jezika (Od Brižinskih spomenikov do Kopitarja). Ljubljana: Filozofska fakulteta.

Ožinger, Anton, 1991: Kriza cerkvenega življenja in reformacija na Slovenskem. *Zgodovina cerkve na Slovenskem*. Celje: Mohorjeva družba. 93–112.

Pogorelec, Breda, 1972: Trubarjev stavek. *SSJLK* 8 (1972). 305–321.

Pogorelec, Breda, 1983: Razvoj slovenske slovnične zavesti od 16. do 19. stoletja. *SSJLK* 19 (1983). 89–94.

Pogorelec, Breda, 1984: Novi pogledi na slovenski jezik 16. stoletja. *Protestantismus bei den Slowenen / Protestantizem pri Slovencih*. Wien (= Wiener slawistischer Almanach, Sonderband 13). 181–208.

Pogorelec, Breda, 1986: Dalmatinovo besedilo med skladnjo in retorično figuro in Bohoričeva gramatična norma. *16. stoletje v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi* (Obdobja 6). 473–497.

Pogorelec, Breda, 1987: Sociolingvistični vidiki Trubarjevega jezika. *Odsevi reformacijskega gibanja v dokumentih Arhiva SR Slovenije*. Ljubljana. 14–21.

Pogorelec, Breda, 1994: Cerkevno življenje in slovenščina v javnosti v sedemnajstem stoletju. *Katholische Reform und Gegenreformation in Innerösterreich 1564–1628/ Katoliška prenova in protireformacija v notranjeavstrijskih deželah 1564–1628/ Riforma cattolica e controriforma nell’Austria Interna 1564–1628*. Klagenfurt–Ljubljana–Wien: Hermagoras/Mohorjeva/ Styria.

Rajhman, Jože, 1986: Razvoj Trubarjeve teološke misli (1557–1575). *Simpozij Slovenci v evropski reformaciji*. Ljubljana. 165–172.

Rigler, Jakob, 1968: *Začetki slovenskega knjižnega jezika*. Ljubljana. (Razred za filološke in literarne vede. Dela 22.)

Rupel, Mirko, 1962: *Primož Trubar: Življenje in delo*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Rupel, Mirko, 1965: *Primus Truber: Leben und Werk des slowenischen Reformators*. Deutsche Übersetzung von B. Saria. München (Südosteuropa–Schriften 5.)

SBL 1–4 = Slovenski biografski leksikon 1–4. Ljubljana, 1925–1991.

Kidrič, France: *Bohorič, Adam*. SBL 1. 49.

Kidrič, France: *Dalmatin, Jurij*. SBL 1. 117.

Koruza, Jože: *Trost, Matija*. SBL 4. 188.

Logar, Janez: *Krelj, Sebastijan*. SBL 1. 565.

Lukman, Franc Ksav.: *Megiser, Hieronim*. SBL 2. 85.

Rajhman, Jože: *Trubar, Felicijan*. SBL 4. 205.

Rajhman, Jože: *Trubar, Primož*. SBL 4. 206.

Rajhman, Jože: *Tulščak, Janž (Ivan)*. SBL 4. 228.

Rajhman, Jože in Smolik, Marjan: *Znojilšek, Janž*. SBL 4. 824–825.

Rupel, Mirko: *Savinec, Andrej*. SBL 3. 206.

Seitz, Elisabeth, 1998: Primus Truber – Schöpfer der slovenischen Schriftsprache? *Slavistische Beiträge* 363. München: Verlag Otto Sagner.

Simoniti, Vasko in Štih, Peter, 1996: *Slovenska zgodovina do razsvetljenstva*. Ljubljana: Koro-rotan.

Svetina, Anton, 1952: Protestantizem v Ljubljani. *II. Trubarjev zbornik*. 161–174.